

Knihovny pro čtenáře se zrakovým postižením v České republice

Mgr. Jiří Stodola / Středisko pro pomoc studentům se specifickými nároky,
Masarykova univerzita Brno / stodola@teiresias.muni.cz

Resumé:

Článek se zabývá problematikou knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením. Autor shledává, že reflexe těchto problémů u nás doposud probíhá pouze v úzkém rámci vymezeném legislativním chápáním pojmu knihovna. Přitom z hlediska knihovní a informační vědy existuje řada subjektů, které vyvíjejí vlastní knihovnickou činnost a pod takto úzce chápaný pojem knihovny se nevejdou. Autor se pokouší překročit toto úzké pojetí a zabývat se knihovnami pro čtenáře se zrakovým postižením bez ohledu na legislativní vymezení. Vychází z informačního systému a postupně se zabývá čtenáři se zrakovým postižením, dokumenty určenými tomuto typu čtenářů, typologií knihoven pro zrakově postižené, akvizicí, katalogizací, organizací fondu a vyhledáváním a zpřístupňováním dokumentů v knihovnách pro zrakově postižené uživatele. Závěr článku obsahuje odkaz na seznam knihoven pro zrakově postižené, které se nacházejí na území České republiky.

Klíčová slova: knihovny pro čtenáře se zrakovým postižením – akvizice – katalogizace – organizace fondu – vyhledávání dokumentů – zpřístupňování dokumentů.

Summary:

The article deals with the issues related to libraries for visually impaired readers. In the author's opinion, so far the reflection of such issues in the Czech environment has been limited by the narrow legislative understanding of the library concept. Nevertheless there exist several institutions with librarian activities that do not fit in the narrowly understood concept. The author crosses this narrow interpretation and covers all the libraries for visually impaired readers, without regard to their legislative status. At the beginning of the article the author addresses the problems with information system, then he describes the needs of visually impaired readers, the typology of libraries and the processes of acquiring documents, cataloguing, organization of the library collection, retrieval and accessibility of documents. The list of libraries for visually impaired readers in the Czech Republic can be found at the end of the article.

Keywords: libraries for visually impaired readers – acquisition of documents – cataloguing – organization of the library collection – retrieval of documents – accessibility of documents.

Úvod

Obecným cílem tohoto článku je uvést základní problematiku spojenou se zprostředkováním informací osobám se zrakovým postižením do kontextu knihovní a informační vědy. Dosavadní pokusy o řešení daných otázek v rámci tohoto oboru se víceméně omezovaly na popis zvláštních služeb¹, které může knihovna jako instituce poskytovat čtenářům se zrakovým (a jiným) postižením. To svědčí o tom, že se obor knihovní a informační věda v české praxi zužuje na jednu ze svých subdisciplín – knihovnictví. Ale i v rámci knihovnictví se jeví uchopení této problematiky omezující se na knihovny jmenované v knihovním zákonu jako nedostatečné. Řada institucí, které nemají formálně s knihovnami nic společného, vyvíjí ve skutečnosti vlastní knihovnickou činnost – získává, třídí, uchovává a zprostředkovává dokumenty (především v elektronické podobě). Pokud tyto instituce zůstávají nepovšimnuty, pak se jedná i v úzkém rámci knihovnictví o nedopatření. Na druhé straně je pravda, že instituce, které zprostředkováním dokumentů osobám se zrakovým postižením vyvíjejí vlastní knihovnickou činnost, ji jako takovou nereflktují a necítí se být vázány knihovnickými standardy.

Obě tyto skutečnosti pak vedou k nesprávnému dualismu. Instituce, které v praxi

zprostředkovávají informace osobám se zrakovým postižením, se formálně dělí jednak na knihovny a jednak na „neknihovny“, přestože ve skutečnosti v obou případech jde o knihovny ve vlastním slova smyslu.² Tím dochází k prohlubování propasti mezi těmito typy institucí, což má za následek dvě nepříjemné skutečnosti:

1. „Klasické“ knihovny se podílejí na zprostředkování informací osobám se zrakovým postižením jen v omezené míře.
2. Ve velké části případů přebírají knihovnickou činnost instituce, které se nevejdou do úzkého pojetí knihovny vymezené knihovním zákonem a které nejsou zainteresované na knihovnické strategii co největší standardizace; heterogenost jejich metodologie se pak projevuje nepochybně méně efektivním zprostředkováním informací osobám se zrakovým postižením.

Cílem tohoto článku je překlenout tento uměle budovaný dualismus a zaměřit se na knihovny pro zrakově postižené v České republice jako na celek bez ohledu na institucionální status jednotlivých knihoven. Ačkoliv se na vytváření umělé propasti mezi výše uvedenými typy knihoven podílí nedostatečná komunikace mezi několika obory (tj. knihovni a informační vědou a zejména speciální pedagogikou, sociální prací apod. na legislativní úrovni),³ domníváme se, že daná problematika je řešitelná právě v rámci knihovnictví, proto je v článku důsledně uplatňováno knihovnické hledisko. Tam, kde je třeba, je toto hledisko konfrontováno s pojetím pocházejícím z oborů, které se problematikou osob se zrakovým postižením zabývají.

Metodologickým východiskem pro třídění látky je pojetí informačního systému.⁴ Model informačního systému nám pomáhá vyčlenit jednotlivé prvky, na které se pak zvlášť zaměřujeme.

Nejprve se zabýváme prvky systému v širším pojetí, tedy uživateli se zrakovým postižením (využívání informací) a dokumenty (tvorba informací) určenými těmto uživatelům. Dále zkoumáme jednotlivé prvky systému v užším pojetí. Nejdříve se zaměřujeme na knihovnu pro čtenáře se zrakovým postižením jako celek a vytváříme typologii těchto knihoven podle relevantních kritérií. Poté se zabýváme akvizicí dokumentů, jejich katalogizací a vytvářením fondu těchto dokumentů. Dále zkoumáme možnosti vyhledávání a zprostředkování dokumentů čtenářům se zrakovým postižením. Poslední kapitola obsahuje informace o seznamu knihoven pro zrakově postižené v České republice, který je přístupný z příslušné internetové adresy.

Uvnitř každé kapitoly je postupováno následovně: nejprve jsou vymezeny pojmy (tam, kde jsou zaváděny pojmy nové), poté následuje klasifikace (tam, kde je třeba) a nakonec autor zmiňuje specifika, která se pojí s daným prvkem informačního systému v knihovnách pro čtenáře se zrakovým postižením. Pokud není uvedená definice nezbytné, přechází se rovnou k třídění, popřípadě přímo ke specifickým otázkám.

¹ Viz např.: HOUŠKOVÁ, Zlata; PILLEROVÁ, Vladana. Služby knihoven pro zdravotně znevýhodněné. Informace o průzkumu. Knihovna [online]. 2008, roč. 19, č. 2, s. 76-95 [cit. 2011-01-10]. Dostupný z WWW: <<http://knihovna.nkp.cz/knihovna82/82076.htm/>>. ISSN 1801-3252.

² Knihovna je podle TDKIV: „Kulturní, informační a vzdělávací instituce, která shromažďuje, zpracovává a uchovává organizovanou sbírku dokumentů a poskytuje knihovnické a informační služby uživatelům.“ Viz Národní knihovna. *KTD – Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online]. c2009 [cit. 2010-11-16]. Dostupné z WWW: <<http://aleph.nkp.cz/>>. Řada institucí, které poskytují služby osobám se zrakovým postižením, tyto funkce plní, i když bez vazby na knihovnickou teorii a legislativu.

³ Jedná se především o nutnost koordinace postupu při tvorbě legislativních dokumentů, které se týkají oblastí zájmů těchto oborů (např. knihovní zákon pro informační vědu a knihovnictví, zákon o sociálních službách pro oblast sociální práce a speciální pedagogiky apod.).

⁴ Model informačního systému viz: CEJPEK, Jiří. *Informace, komunikace a myšlení : úvod do informační vědy*. 1. vyd. Praha : KAROLINUM, 1998. 179 s. ISBN 80-7184-767-4, s. 28.

Zrakově postižení uživatelé

Zrakově postižený je člověk, u kterého i po korekci snížení zrakové schopnosti ovlivňuje jeho běžný život.⁵ Světová zdravotnická organizace (WHO) dělí podle ostroti vidění zrakové postižení do pěti kategorií: střední slabozrakost, silná slabozrakost, těžce slabý zrak, praktická slepota, úplná slepota.⁶ Dalšími poruchami může být: porucha kontrastní citlivosti (světloplachost, šeroslepost), porucha barvocitu (barvoslepost), zúžení a výpadky zorného pole.⁷

Pro knihovnické účely můžeme čtenáře se zrakovým postižením definovat jako **čtenáře, který přijímá informace v upravené vizuální nebo jiné než vizuální formě**. Dělit čtenáře můžeme na ty, kteří:

- a) přijímají informace v upravené vizuální podobě (kategorie 1.-3. podle WHO),
- b) přijímají informace v jiné než vizuální podobě (kategorie 4. a 5. podle WHO).

Zrakově postižení čtenáři (popřípadě čtenáři s postižením takového rázu, které znemožňuje práci s běžnými tištěnými texty) by měli mít v knihovnách, které nabízejí některou ze služeb určených těmto čtenářům, zvláštní uživatelský statut.⁸

Tento statut čtenáře se zrakovým postižením umožní odlišit uživatele, kteří mají na základě výjimky autorského zákona (Zákon č. 121/2000 Sb., § 38) právo přístupu k elektronickým kopiím publikací, u kterých jsou stále v platnosti autorská práva, od těch, kteří tato práva nemají.

Dokumenty pro zrakově postižené

Dokument pro čtenáře se zrakovým postižením je **dokument, jehož způsob záznamu dat je přístupný osobám se zrakovým postižením**. Tyto dokumenty můžeme podle způsobu záznamu dělit na:

- vizuální textové (zvětšené písmo) a obrazové (zvětšená grafika),
- zvukové mluvené (zvuková kniha) a hudební,
- hmatové textové (bodová publikace) a obrazové (hmatové mapy, tyflografika),
- kombinované (umožňují výstup pro zrak, sluch i hmat – elektronické zdroje).

Podle stupně zveřejnění se dokumenty pro zrakově postižené mohou dělit na:

- určené nikoliv primárně pro čtenáře se zrakovým postižením (hudební CD, internetové stránky),
- určené primárně, ale nikoliv výhradně osobám se zrakovým postižením (hmatová kniha, elektronický katalog knihovny⁹),
- určené výhradně osobám se zrakovým postižením a postižením takového charakteru (print disability), které zakládá právo na výjimku z autorského zákona (elektronická kniha vytvořená na základě předlohy, u které jsou v platnosti autorská práva).

Typologie knihoven pro zrakově postižené

Základním východiskem pro klasifikaci knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením je uživatelské určení. Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy rozlišuje:

1. knihovnu pro čtenáře se speciálními potřebami;
2. knihovnu pro nevidomé (slepeckou knihovnu).

⁵ Viz: SONS. *Kdo je zrakově postižený?* [online]. c2002-2010 [cit. 2010-11-16]. Dostupné z WWW: <<http://www.sons.cz/kdojezp.php/>>.

⁶ Převzato z: SONS. *Klasifikace zrakového postižení podle WHO* [online]. c2002-2010 [cit. 2010-11-16]. Dostupné z WWW: <<http://www.sons.cz/klasifikace.php/>>.

⁷ SONS. *O zrakových vadách* [online]. c2002-2010. [cit. 2010-11-16]. Dostupné z WWW: <<http://www.sons.cz/nevidim.php/>>.

⁸ Pro handicap, který znemožňuje práci s běžným tištěným textem, se v anglicky mluvících zemích užívá termínu *print disability*, který do češtiny můžeme přeložit pouze pomocí příliš dlouhého opisu. Viz: KAVANAGH, Rosemary; CHRISTENSEN SKÖLD, Beatrice (Eds.). *Libraries for the blind in the information age : Guidelines for development (IFLA Prof. Rep. No. 86)* [online]. 2005 [cit. 2011-01-10] Dostupné z WWW: <<http://archive.ifla.org/VII/s31/pub/Profrep86.pdf/>>.

⁹ Jedná se o katalog knihovny, která poskytuje služby výhradně osobám se zrakovým postižením. Uživatelské rozhraní tohoto katalogu je přizpůsobené pro potřeby čtenářů se zrakovým postižením.

K tomu je třeba učinit dvě terminologické poznámky:

1. Ve speciálně pedagogické teorii se pro jemnější diferenciaci vedle termínu *speciální potřeby* také užívá termínu **specifické nároky**. Zatímco první termín se obecně vztahuje k situaci handicapovaného člověka (handicap vyvolává speciální potřebu, potřebu kompenzace), druhý termín znamená jakousi právní odpověď na specifické potřeby (na základě speciálních potřeb vzniká právní nárok na určité služby). Vzhledem k tomu, že knihovny poskytují určité služby, které jsou nejen vyvolány informačními potřebami, ale na které také díky platné legislativě vzniká určitý právní nárok, bylo by možná dobré uvažovat i o zavedení termínu *specifické nároky* do knihovnické terminologie.

2. Ne všichni uživatelé, kteří využívají služeb specializovaných knihoven (jako Knihovny a tiskárny pro nevidomé K. E. Macana), jsou nevidomí. V souvislosti s knihovnami by bylo příhodnější hovořit o **knihovnách pro čtenáře se zrakovým postižením**. Ale i tento termín je příliš úzký. Fond, který je možné na základě autorského zákona (Zákon 121/2000 Sb., § 38) budovat vytvářením kopií a vydáváním publikací založených na tištěné předloze, není omezen pouze na osoby zrakově postižené, ale obecně na osoby se zdravotním postižením, které je takového charakteru, že znemožňuje práci s běžnými typy dokumentů (mohou to být i určité formy tělesného postižení). Zde se nabízí řešení, v souvislosti s knihovnami, které nabízejí tyto typy fondů, aby se hovořilo o **knihovnách pro čtenáře se speciálními potřebami či nároky**. Nicméně je třeba podotknout, že každá speciální potřeba vyplývající ze zdravotního postižení nezakládá automatický nárok na fondy zhotovované na základě výjimky z autorského zákona. Bylo by třeba vytvořit jednoduchý a jasný český ekvivalent k anglickému termínu *print disability*, což nebude tak snadné. Proto je pravděpodobně zatím nejlepším termínem **knihovna pro čtenáře se zrakovým postižením**. Tohoto termínu se přidržujeme i v následujícím textu.

Dále můžeme knihovny dělit podle zřizovatele, druhového složení fondu a obsahového složení fondu.

Dělení knihoven pro zrakově postižené podle zřizovatele:

- a) Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana (zřizovatel Ministerstvo kultury ČR);
- b) krajské knihovny (jde o oddělení bodových knih nebo zvukových dokumentů při krajských knihovnách; zřizovatelem je kraj);
- c) základní knihovny (jde o oddělení bodových knih nebo zvukových dokumentů při obecních knihovnách; zřizovatelem je obec);
- d) vysokoškolské knihovny (jde o oddělení pro zrakově postižené studenty při vysokoškolské knihovně nebo o knihovnu budovanou střediskem pomáhajícím handicapovaným studentům na vysoké škole; provozovatelem je vysoká škola);
- e) knihovny občanských sdružení.

U vysokoškolských knihoven pro zrakově postižené je důležité, v jakém poměru je daná knihovna k centru pomoci handicapovaným studentům a vlastní vysokoškolské knihovně.

V praxi se objevují varianty tohoto vztahu:¹⁰

1. knihovna pro čtenáře se zrakovým postižením je součástí centra pomoci studentům se specifickými nároky bez ambice být oficiální vysokoškolskou knihovnou (ČVUT v Praze);
2. knihovna pro čtenáře se zrakovým postižením je součástí centra pomoci studentům se specifickými nároky a zároveň oficiální vysokoškolskou knihovnou (Masarykova univerzita v Brně);
3. centrum pomoci studentům se specifickými nároky buduje knihovnu ve spolupráci s vysokoškolskou knihovnou (Univerzita Hradec Králové);

¹⁰ Viz také: STODOLA, Jiří. Kooperace knihovnických a speciálně pedagogických metod při budování knihoven pro zrakově postižené [CD-ROM]. In *Sborník příspěvků a anotací přednášek X. Mezinárodní konference k problematice osob se specifickými potřebami* : Olomouc, 4. a 5. března 2009. 1. vyd. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2009. 1 CD-ROM. ISBN 978-80-244-2492-7.

4. knihovna pro čtenáře se zrakovým postižením je součástí vysokoškolské knihovny bez zvláštní vazby na centrum pro handicapované studenty (Knihovna Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze);
5. centrum pomoci studentům se specifickými nároky je součástí vysokoškolské knihovny (Ostravská univerzita).

Tyto vztahy mají vliv na metody, jakých je při budování vysokoškolských knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením užíváno. Pokud má knihovna pro zrakově postižené vazbu na vysokoškolskou knihovnu, pak to zaručuje větší míru užívání knihovnické metodologie.

Uživatelské určení knihoven pro čtenáře se zrak. postižením vyplývá i druhová specializace těchto knihoven, tj. druh dokumentů, na které se zaměřují, při vytváření fondu.

Akvizice dokumentů pro zrakově postižené

Právo povinného výtisku pro publikace v bodovém písmu na základě zákona o neperiodických publikacích (Zákon č. 37/1995 Sb.) a zákona o periodických publikacích (Zákon č.46/2000 Sb.) má Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana. Tyto zákony se však vztahují pouze na publikace tištěné v bodovém písmu. Vzhledem k tomu, že základním druhem dokumentů, se kterým zrakově postižení čtenáři pracují, jsou elektronické zdroje, pak je zřejmé, že by se právo povinného výtisku mělo vztahovat i na elektronické verze tištěných publikací. O prosazení povinnosti zasílat v rámci povinného výtisku i elektronické verze usiluje Národní knihovna v Praze.¹¹ V zákoně by mělo v tomto ohledu být pamatováno i na knihovny pro čtenáře se zrakovým postižením.

Mezi vyjmenované čtyři způsoby akvizice dokumentů je třeba zařadit v případě knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením také vlastní vydavatelskou činnost.¹² Je možné položit si otázku, zda přizpůsobování dokumentů do podoby přístupné zrakově postiženému uživateli je činnost vydavatelská či jde pouze o reprografické či kopírovací služby (jde o problém haptizace či digitalizace původních tištěných textů či obrazových dokumentů).

Přiblížit problém nám může definice vydání podle normy (ČSN ISO 1086-2001:3.7). Vydání je tu definováno jako „[ú]plný soubor výtisků dokumentů vyrobený z jedné sazby nebo z jednoho exempláře použitého jako matrice“.¹³

Pokud v knihovně pro zrakově postižené dochází k zhotovení hmatové či elektronické verze nějakého tištěného dokumentu, pak tento samotný dokument, ani jeho původní elektronická verze neslouží jako matrice pro tisk bodové publikace či zveřejnění elektronického zdroje. Knihovna vždy vytváří matici po formální stránce zcela jinou, než je matrice dokumentu, jehož hmatovou či elektronickou verzi pro čtenáře se zrakovým postižením produkuje. Proto je třeba takovou činnost označit za činnost vydavatelskou. Za reprografickou službu by bylo možné považovat sken dokumentu a jeho následné zveřejnění či tisk v bodovém písmu v tom případě, že by nedošlo k žádné úpravě na naskenovaném dokumentu. To je však možné jen ve zcela výjimečných případech. Je proto třeba považovat dokumenty, které vznikly na základě snahy o zpřístupnění stávajících

¹¹ Viz HUTAŘ, Jan; MELICHAR, Marek; STOKLASOVÁ, Bohdana. Národní digitální knihovna. *Knihovna* [online]. 2009, roč. 20, č. 1, s. 6-21 [cit. 2010-11-16]. Dostupný z WWW: <<http://knihovna.nkp.cz/knihovna91/humesto.htm/>>. ISSN 1802-8772.

¹² K tomu viz také: ROOS, J. W. Libraries for the Blind as Accessible Content Publishers : Copyright and Related Issues. *Library Trends*. 2007. Vol. 55, Iss. 4, s. 879.

¹³ Ibidem

¹⁴ *Standardy pro Souborný katalog ČR* [online]. 2007-03-27 [cit. 2010-11-16]. Dostupné z WWW: <<http://www.caslin.cz/spoluprace/standardy/standardy-pro-souborny-katalog-cr/>>.

¹⁵ Jedná se samozřejmě o ideál, k jehož realizaci by bylo učinit řadu koncepčních změn a legislativních opatření.

¹⁶ Za stávající situace není realizovatelný.

¹⁷ Podrobně se katalogizací dokumentů pro zrakově postižené zabývá publikace: STODOLA, Jiří. *Katalogizace dokumentů pro zrakově postižené se zaměřením na elektronické knihy : (podle AACR2 a MARC 21)*. Vyd. 1. Brno : Tribun EU, 2011. 57 s. ISBN 978-80-7399-251-4.

¹⁸ BENEŠOVÁ, Ludmila. *Katalogizace elektronických zdrojů : příručka pro katalogizátora s příklady ve formátu MARC 21*. 1. vyd. Praha : Národní knihovna České republiky, 2009. 120 s. ISBN 978-80-7050-566-3, s. 52.

tištěných dokumentů pro čtenáře se zrakovým postižením za nově vydané publikace.

Vytvářet kopie, popřípadě vydávat nové publikace založené původním tištěným materiálem, který je chráněný autorskými právy umožňuje výjimka z autorského zákona (Zákon č. 121/2000 Sb., § 38).

Katalogizace dokumentů pro čtenáře se zrakovým postižením

Pro účely Souborného katalogu České republiky jsou pro katalogizaci podporována katalogizační pravidla AACR2 a mezinárodní výměnný formát MARC 21.¹⁴ Mají-li knihovny shromažďující dokumenty pro čtenáře se zrakovým postižením efektivně plnit svou funkci, měly by se řídit principy stanovenými pro katalogizaci IFLA a Národní knihovnou v Praze a zároveň respektovat specifika těchto dokumentů.¹⁵

Při katalogizaci je důležité nejprve určit, o jaký druh dokumentu se primárně jedná, s jakým druhem dokumentu je tento dokument kombinován, popřípadě v jaké formě je základní druh dokumentu. Při katalogizaci je pak třeba využít zásad, které jsou platné pro všechny typy dokumentů a zároveň pro jednotlivé druhy dokumentů, pod které daný dokument spadá. Kupříkladu u elektronické knihy je primárním druhem dokumentu kniha, záznam však bude obsahovat některé charakteristiky elektronických dokumentů. U hmatové knihy je základním druhem dokumentu kniha, formou je pak hmatové písmo. Je rovněž třeba respektovat fakt, že většina dokumentů pro čtenáře se zrakovým postižením, které vznikly na základě tištěné předlohy, jsou nově vydané publikace. Proto je nutné vytvářet záznamy na tyto dokumenty jako takové, nikoliv na jejich předlohy. Údaje o předloze by se v takovém případě měly objevit v oblasti poznámky.¹⁶

V některých knihovnách pro zrakově postižené převládá názor, že převedením dokumentu do přístupné formy (hmatové, zvukové, elektronické) dochází k pouhé reprodukci daného dokumentu, a proto jsou v katalogizačním záznamu uváděny některé údaje (nakladatelské, ISBN), které se vztahují k předloze, nikoliv v údajích poznámky, ale v polích, kde by se měly objevit údaje vztahující se k dokumentu pro zrakově postižené, který je nově vydanou publikací. Toto pojetí však není správné, protože ve většině případů dokument pro zrakově postiženého čtenáře není možno považovat za pouhou reprodukci jeho předlohy. Tuto skutečnost v případě elektronických zdrojů potvrzuje i příručka katalogizace vydaná Národní knihovnou ČR.¹⁷

Organizace fondu dokumentů pro zrakově postižené

Organizace fondu úzce souvisí s akviziční politikou dané knihovny, tedy zejména s tím, na jaký druh dokumentů se knihovna zaměřuje. Toto zaměření je určeno druhovou typologií dokumentů pro čtenáře se zrakovým postižením. Specifika jsou spojena především s hmatovými publikacemi a dálkově přístupnými digitálními dokumenty. Budovat fond z kopií či nových publikací dokumentů založených na původních materiálech chráněných autorskými právy umožňuje autorský zákon (Zákon č. 121/2000 Sb., § 38).

K hmatovým publikacím je třeba poznamenat, že jde o dokumenty, jejichž uskladnění je poměrně náročné na prostor.

Pokud je součástí knihovny sbírka digitálních dokumentů přístupných po síti Internet, je třeba vzít v potaz, že lokačním údajem, který u fyzických dokumentů tvoří zejména sigla a signatura, je u dálkově přístupných digitálních dokumentů jejich internetová adresa – URL.

Ve chvíli, kdy knihovna shromažďuje jak dokumenty na fyzických nosičích (hmatové, zvukové, elektronické na CD), tak dálkově přístupné digitální dokumenty, je třeba mít na zřeteli, že fond knihovny se nachází ve dvojitěm prostoru – v prostoru fyzickém a virtuálním. Tomu je třeba přizpůsobit činnosti spojené s organizací fondu.

Vyhledávání a zpřístupnění dokumentů pro čtenáře se zrakovým postižením

Vyhledávání a zpřístupnění dokumentů spolu úzce souvisí. Podle způsobu organi-

zace fondu může jednu, popřípadě obě činnosti vykonávat buď čtenář, nebo knihovník. Čtenář vykonává obě činnosti, pokud je fond organizován ve volném výběru a knihovna disponuje zařízením pro samoobslužné půjčování, nebo ve chvíli, kdy je digitální knihovna přístupná prostřednictvím internetu. Pokud knihovna má volný výběr, ale nemá zařízení k samoobslužnému půjčování, musí být zpřístupnění dokumentu uskutečněno za spolupráce knihovníka. Obě činnosti vykonává knihovník ve chvíli, kdy je fond knihovny uzavřený (musí přinejmenším fyzicky dosáhnout exempláře a zapsat čtenáři výpůjčku, i když lokační údaje může vyhledat čtenář).

U knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením se způsob vyhledávání a zpřístupňování odvíjí od druhové skladby fondu. Vyhledávání ve fyzickém fondu a zpřístupnění fyzických dokumentů je třeba, vzhledem k postižení čtenářů, ponechat v kompetenci knihovníka, vyhledávání v digitální části včetně získání dokumentu by mělo být umožněno čtenářům samotným. V každém případě by měla knihovna nabízet možnost prohledávat knihovní záznamy dokumentů a získat základní lokační údaje prostřednictvím sítě Internet, u digitálních dokumentů by měl být prostřednictvím sítě přístupný samotný dokument. U online katalogu je třeba, aby bylo možné vyhledávat podle druhu dokumentů, a aby katalogizační záznamy obsahovaly u dálkově přístupných elektronických zdrojů i lokační údaje v podobě URL. Online katalog by měl rovněž splňovat kritéria přístupného webu.¹⁸

Při vyhledávání dokumentů podle druhu se dostávají do sporu katalogizační pravidla AACR2 a knihovnická terminologie s chápáním formy dokumentu v praxi zpřístupňování informací zrakově postiženým. Součástí názvových informací je podle AACR2 a MARCu 21 obecné označení druhu dokumentu, které se však v české katalogizační praxi u tištěných publikací (pro čtení zrakem) neuvádí.¹⁹ Pokud je katalog nastavený tak, aby vyhledával podle pole obecné označení druhu dokumentu, je toto pole v mnoha případech prázdné. Proto je třeba, aby vyhledávač absenci pole obecné označení druhu dokumentu dokázal chápat, jakoby v tomto poli byl výraz „tištěný text“ užívaný pro publikace tištěné barvou k čtení zrakem.

S termínem „tištěný text“, který by měl být uváděn, pokud by pole bylo vyplněno,²⁰ se však pojí další potíž. Tento termín je v knihovnické terminologii sémanticky příznakový (rozumí se jím text tištěný barvou a určený k vizuálnímu čtení), zatímco v běžném jazyce je bezpříznakový (může jít o text tištěný libovolnou formou, třeba Braillovým písmem). Proto kdyby katalog nabízel možnost vyhledávání podle výrazu „tištěný text“, bylo by to matoucí. V praxi zprostředkování informací zrakově postiženým se pro publikace tištěné barvou užívá výrazu „černotisk“, „černotiskový“, proto je vhodné, aby katalog místo v běžném chápání bezpříznakového termínu „tištěný text“ užíval raději výše uvedených výrazů. Pro publikace tištěné bodovým písmem se v praxi užívá termín „hmatový“, „brailleský“ apod., v knihovnické terminologii výrazu „hmatové písmo“. Zde již problém nevyvstává.

Knihovny pro čtenáře se zrakovým postižením v České republice

Seznam knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením je dostupný na adrese: <https://sites.google.com/site/informacekomunikaceahandicap/seznam-knihoven-pro-ctenare-se-zrakovym-na-uzemi-ceske-republiky/>.

Základním kritériem výběru knihoven do tohoto seznamu je uživatelské určení. Jsou tam zařazeny knihovny, knihovní oddělení či knihovní sbírky, které jsou určeny čtenářům se zrakovým postižením primárně nebo výhradě.²¹ Knihovny, knihovní oddělení či knihovní sbírky, které jsou čtenářům se zrakovým postižením dostupné, ale nejsou pro ně určeny primárně, do tohoto seznamu zařazené nejsou.

¹⁸ ŠPINAR, David; PAVLÍČEK, Radek. *Pravidla tvorby přístupného webu* [online]. [cit. 2011-01-10]. Dostupné z WWW: <<http://www.pravidla-pristupnosti.cz/>>.

¹⁹ Národní knihovna v Praze. MARC 21 - *minimální záznam pro tištěné monografie* [online]. 2000-01-01. [cit. 2011-01-12]. Dostupné z WWW: <http://www.nkp.cz/pages/page.php3?page=fond_marc_minzazntistmon.htm/>.

²⁰ Ibidem

²¹ Údaje jsou čerpány především z internetových stránek jednotlivých knihoven. Odkaz na dané stránky je dostupný v kolonce „web“.

Knihovny jsou rozdělené podle kritéria zřizovatele do pěti základních skupin: 1. Ma-canova knihovna, 2. krajské knihovny, 3. základní knihovny, 4. vysokoškolské knihovny, 5. knihovny občanských sdružení. Seznam kromě názvu knihovny obsahuje soubor kontaktních informací (adresa, URL, e-mail, telefon), informací o obsahovém a druhovém složení fondu a o způsobu akvizice, katalogizace a zpřístupnění fondu.

Závěr

Teoretická knihovní a informační věda je v kooperaci s obory jako speciální pedagogika či sociální práce kompetentní k řešení otázek spojených se zprostředkováním informací osobám se zrakovým postižením, tedy i otázek spojených s knihovnami pro zrakově postižené. Od dualismu, který na základě institucionálních rozdílů rozlišuje knihovny „pravé“ (knihovny vymezené knihovnickým zákonem) a „nepravé“ (ty, které se do kategorií daných knihovnickým zákonem nevejdou) dokáže abstrahovat. Tato teoretická abstrakce však nezaručuje, že rozdíly, které v teoretickém uchopování problematiky můžeme opomíjet, nejsou zdrojem četných problémů v praxi.²² Tento praktický dualismus je dán především platnou knihovnickou legislativou, která vymezuje knihovny jako určité instituce zřízené určitými subjekty. Tím se mimo platnou legislativu dostávají všechny subjekty, které se do tohoto rámce nevejdou, ačkoliv jejich činnost je ve své podstatě činností knihovnickou. To se netýká jen knihoven určených pro čtenáře se zrakovým postižením, ale digitálních knihoven vůbec. Praktický problém by dle našeho názoru byl odstranitelný ve chvíli, kdyby se platná knihovnická legislativa neomezovala na knihovny jako určité instituce, ale mimoto dokázala ošetřit i problematiku knihoven v širším smyslu jako určitých organizovaných sbírek informací. Tím by mohlo dojít k praktickému zpřehlednění situace nejen u knihoven pro čtenáře se zrakovým postižením, ale také například otázek spojených s Národní digitální knihovnou.

Poděkování - Článek vznikl s přispěním projektu GA ČR, č. 406/09/0374.

Literatura

Anglo-americká katalogizační pravidla : druhé vydání, revize 1988. 1. české vyd. Praha : Národní knihovna České republiky, 1994-2006. 1 sv. (na volných listech). ISBN 80-7050-187-1.

IFLA. *Ustanovení mezinárodních principů katalogizace* [online]. 2009 [cit. 2010-11-16]. Dostupné z WWW: <http://www.ifla.org/files/cataloguing/icp/icp_2009-cs.pdf>.

IRVALL, Brigitta; SKAT NIELSEN, Gyda. Access to libraries for persons with disabilities : Checklist. In *World Library and Information Congress : 71st IFLA General Conference and Council* [online]. 2005 [cit. 2011-01-10]. Dostupné z WWW: <http://archive.ifla.org/IV/ifla71/papers/113e-Nielsen_Irval.pdf>.

JOHNSON, David. E-Books, libraries, and access for the blind. *Library Hi Tech News*. 2000. Vol. 17, No. 4; s. 11.

MICHALAK, Janene. Print Disabilities and Accessible Technology. *Felicitier*. 2010. Vol. 56, No. 3; s. 87.

Národní knihovna v Praze. *Autorské právo a knihovny* [online]. 2001. [cit. 2011-01-12]. Dostupné z WWW: <http://www.nkp.cz/o_knihovnach/AutZak/Index.htm/>.

Národní knihovna v Praze. *Povinný výtisk* [online]. 2004 [cit. 2011-01-12]. Dostupné z WWW: <http://www.nkp.cz/pages/page.php3?page=weba_pv.html/>.

Národní knihovna v Praze. *Povinný výtisk periodik* [online]. 2010 [cit. 2011-01-12]. Dostupné z WWW: <http://www.nkp.cz/pages/page.php3?page=peri_pv.htm/>.

STODOLA, Jiří. Symbióza knihoven pro zrakově postižené s internetem. *Knihovnický zpravodaj Vysočina*, 2010, roč. 10, č. 1. ISSN 1213-8231. Dostupné z WWW: <<http://kzv.kkvysociny.cz/Default.aspx?id=1211/>>.

STREIT, Vincenc; RESSLER, Miroslav; HOUŠKOVÁ, Zlata (Eds). *Služby knihoven zdravotně postiženým uživatelům*. 1. vyd. Praha : Národní knihovna ČR, 2004. 152 s. ISBN 80-7050-455-2.

²² Viz: STODOLA, Jiří. Problematika sdílení elektronických zdrojů pro zrakově postižené. In *Social networking : proceedings of international conferences*. Ostrava : Vysoká škola báňská, Technická univerzita Ostrava. 432 s. ISBN 978-80-248-21117-7, s. 131-136.